

Azərbaycan əsilli görkəmli türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu (1909-1982) çağdaş Türkiyədə memuar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Onun oxuculara təqdim olunan "Atamın dostları" kitabında atası, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatında müstəsna xidmətlər göstərmiş Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) türkcülük hərəkətində, sənət və siyasət aləmində, yeni Türkiyənin qurulması uğrunda mübarizədə çiyin-çiyinə addımladığı bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin portretləri yaradılıb. Müəllifin ad çəkmədən son dərəcə səciyyəvi cizgilərlə rəsm etdiyi bu portretlər özlərinin, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun həyatının, mübarizə və ideallarının bir sıra xüsusiyyət və keyfiyyətlərini aşkara çıxarır.

Səməd AĞAOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Atamın və ailəmizin bu sevimli dostu atamın ölümündən sonra qarşılıqlı münasibətləri boyunca ona hər zaman göstərdiyi vəfa və etibar bir gün belə azaltmadan illərcə yaşadı. Ondan ailəmizə qalan son xatirə budur:

İstanbul Universitetində İslam Ensiklopediyası¹ nəşrə hazırlanırdı. Bu işə məsul olan elmi heyətin tərkibində atamın həmin dostu da vardı. Ensiklopediyada barələrində məqalələr veriləcək şəxslər müəyyən edilərkən atamın da adını çəkmişdi. Nəşr heyətinin rəhbəri, bir zamanlar məmləkətin siyasi həyatında önəmli yerlər tutan, ən əsası isə atamı çox yaxşı tanıyan şəxs² "olmaz" deyir. Atamın dostu "Niyə?" – deyə sual edir. Axı filan və filan adları ensiklopediyaya saldıq, məgər Əhməd bəy onlar qədər tanınmış deyil, millətə, məmləkətə onlar qədər xidmət etməyib?

Elmi heyətin başçısı belə cavab verir:

"Olmaz, çünki Əhməd bəy vaxtı ilə mənim və silahdaşlarımla əleyhinə yazılar yazıb".

Bu cavabın altında bir tarix yatır. Çünki ensiklopediya nəşrinə rəhbərlik edən şəxs Milli Mücadilədən sonra Atatürkə müxalif mövqə tutmuşdu. Tərəqqipərvərlər firqəsinin³ fəal üzvlərindən olmuş, adı məmləkəti xilas edən insana qarşı sui-qəsd işinə qarışmışdı. Hadisə meydana çıxandan az sonra məmləkətdən qaçmışdı. İstiqlal Məhkəməsi barəsində qiyabi məhkumluq hökmü çıxarmışdı. Atatürkün ölümü ilə İstiqlal Məhkəməsinin sui-qəsdə bağlı qərarlarının bir qisminin əsassızlığı elan edilmişdi. Həmin adam da qərarların bütün mənavi məsuliyyətlərinə qatılması təbii sayılmaqla yaranmış vəziyyətdən istifadə edib məmləkətə dönənlərdən biri idi.

Atamın dostuna bildirdiyi iradla da partiya münaqişələri sırasında Əhməd Ağaoğlunun Atatürkün mövqeyini müdafiə edərək yazdığı yazıları, partiya qrupunda və Məclisdə söylədiyi nitqləri nəzərdə tuturdu.

Lakin onun insafsız, yersiz hikkəsinin, küskünlüyünün yaratdığı düşmənçilik müqabilində aldığı qarşılıq çox ağır oldu. Atamın dostu yoğun səsi ilə, kölmələri birer - birer tələffüz edərək ağır-ağır sözə başladı:

"Siz İttihad və Tərəqqi dövründə də Ağaoğlu Əhməd bəyin fikir və siyasət silahdaşı idiniz. Onun evində sizə dəfələrlə rast gəlmişəm. Onun fikirlərinə heyranlığınızı hamıdan çox siz bildirir, islam aləminə, türk dünyasına xidmətləri haqqında hələ o zamanlar hamıdan çox siz danışırıdınız. Həqiqəti bilməzsiniz, Əhməd bəyin sizə əsla ehtiyacı yoxdur. Adı Şərqi və Qərbin bir sıra ensiklopediyalarında çoxdan yer alıb. Bunu bir tərəfə buraxıram. Yalnız bir məqama diqqət yetirəcəyəm: əgər onun adını ensiklopediyaya daxil etməməklə bağlı irəli sürdüyünüz səbəb qəbul olunsa, o zaman sizin belə bir mühüm elm heyətinə rəhbərlik etməyiniz, hətta bu məmləkətdə yaşamanız yasaq edilməlidir. Adınız bütün kitablardan çıxarılmalı, isminizin xatırlanması yasaq edilməlidir.

Çünki siz bir vaxtlar məmləkəti əsarətdən qurtarmış şəxsə qarşı çıxmısınız, onu öldürməyə təşəbbüs ittihamı ilə mühakimə olunmusunuz!"

Qarşısındakı adam bu sözlərin müqabilində heç nə deyə bilmədi.

Pərdə arxasındakı adam

İttihadçılar dövründə hərəkət liderlərinə istiqamət verən fikir cərəyanları sonrakı dövrlərlə müqayisədə daha ardıcıl və düzənli idi. Bu adamlar nə iş görmək istədiklərini, nə iş görəcəklərini yaxşı bilirdilər. Eyni zamanda birinci sıranın arxasında fikir və düşüncə, ilham və inam tələp edən elə insanlar var idi ki, bəlkə nə zamansa onların da xidmətləri meydana çıxarılacaq. Ancaq simaları, sifətləri bir insan kimi, bir dost və yoldaş kimi yəndə də həmişə məchul qalacaqdır.

Belə adamlardan biri də atamın bəyazsaqqallı, ağ bənizli, gözəl gözlü, şair, rəssam, musiqişünas, filosof, jurnalist, astroloq, professor, doktor olan qafqazlı dostu idi.

Səhərlər üzünü yuması bir saat, geyinməsi iki saat çəkən, danışmağa başlayanda hekayələri, xatirələri, lətifələri, tikanlı atmacaları ilə həmsöhbətlərini əsla yorulmaq bilmədən saatlarla dinləməyə sövq edən bu ağır təbiətli,

sakitgörünümlü adamın İttihad və Tərəqqi partiyasının əsas qurucularından biri olduğunu, Türkiyənin Höte⁴ və Şiller⁵ kimi Qərb ədib və mütəfəkkirlərini onun qələmi ilə tanıdığını, Dantenin⁶ "Cəhənnəm"inin ("İlahi komediya" nəzərdə tutulur -V.Q.) bir hissəsini, Adam Smitin⁷ kitabını isə başdan-baş tərcümə etdiyini, məmləkətimizə həqiqi humanizm cərəyanını gətirdiyini, İstiqlal Məhkəməsi zamanı ölüm təhlükəsinin dəfələrlə başı üzərində dayanmasını – xülasə, başdan-baş sərgüzəştlərlə dolu bir həyat yaşamasını çox adamı bilir?

"Nəyinə gərəkdir?"

"Təfaül etmək (fala baxmaq - V.Q.) istəyirəm".

"Yoxdur. Ancaq Tassonun⁹ "Xilas edilmiş Qüds" kitabı var. İkinci cildidir. Bir halda ki, fala baxmaq istəyirsən, o da Hafiz Şirazi kimi böyük insandır. Sən soruş, mən də baxım".

Əhməd bəy sualını verdi: "Məmləkətin gələcəyi necə olacaq?"

Kitabın hələ arası açılmamış səhifələrindən birinə baxıb gəlişi gözəl sözlər söyləməyə başladım:

"Ey məndən gələcəyin necə olacağını soruşan adam! Məgər sən bilmirsənmi ki, insanlar bunu kəşf etməyə qadir deyillər? Lakin keçmiş zamanların təcrübəsinə əsaslanıb deyə bilərəm ki, Şərqi ən qaranlıq günlərində sarısaçlı bir qəhrəman ortaya çıxacaq, milləti ətrafına toplayaraq hürriyyətə və zəfərə aparacaq".

Əhməd bəy inanmadı:

"Zarafatı burax!"

"Nə zarafat? Al, özün bax!"

Qısa müddətdən sonra qərribə bir bənzərliklə həqiqətə çevrilən bu falı təsadüflərin heyrətamiz misallarından biri saymaq mümkündür".

Daha bir xatirəsi:

"Qafqazda Əhməd bəylə birlikdə qəzet çıxarırdıq. Bir gün mən öhdəmə düşən hissəni vaxtında yazmamışdım. Əhməd bəy gəldi, nə üçün yazmadığımı soruşdu. Bəlkə bir az əsəbi idim, ona görə də sərt cavab verdim. O da sərtləşdi, münaqişə ağır hal aldı. Bilmirəm, birdən-birə necə oldu, yerimdən qalxdım, stulu götürüb Əhməd bəyin üstünə yeridim. Bu zaman onun da eyni hərəkəti edəcəyini düşündürdüm. Lakin o, irəli gəlib önümdə dayandı, boynunu bükdü:

"Vur! - dedi, - amma yazını ver".

Aman allah, onda nə qərribə bir saflıq var idi!? İstiqlal Məhkəməsində üç Əlinin¹⁰ qarşısına onu iki süngülü əsgərin müşayiəti ilə dördüncü kimi gətirdikləri zaman bir az həzin, bir az gülməli görünən vəziyyətdə boynunu bükdü. Ondan Qara Kamal¹¹ ilə dostluğunun əsasında hansı səbəblərin dayandığı soruşulanda əsla tərəddüd etmədən "Mütənaim olurdu" ("Mənə yardım göstərirdi" mənasında - V.Q.) cavabını vermişdi. Bu sözləri söylərkən Qara Kamal ilə həqiqi dostluğunun səmimiyyətinə azacıq da olsa kölgə salmışdı. Qara Kamal da digər dostları kimi tam ciddiyətlə sevir. Üç balaca uşaq, yaşca özündən çox kiçik qadın, qaynana, baldız, ayrılımaları mümkün olmayan uzaq qohum ilə birgə yaşadığı, bütün gəlir mənbələrindən məhrum olduğu dövrdə Qara Kamal ona yardım əli uzatmışdı.

Mütənim olurdu" - deyən də bunu nəzərdə tutmuşdu. Amma bu mənanı elə sözlər, elə kəlmələr, elə məzlum bir əda ilə ifadə etdi ki, İstiqlal Məhkəməsi hakimlərinin sərt, əsəbi üzləri acıma hissi bildirən bir təbəssümlə yumşaldı. Məhkum edilməsi üçün heç bir səbəb yox idi. Lakin buna baxmayaraq onu məhkumluq aqibətindən qurtaran bəlkə də bu sözü, bu durumu oldu.

Həyatı boyu nadir hallarda əsəbiləşən, ondan da nadir hallarda heyrtlənən bu ağır, sakit adamın ömrü boyu keçirdiyi ən böyük şaşqınlıq hissi yenə də İstiqlal Məhkəməsi zamanı olmuşdu.

Məhkəmə rəisi arada çox hirsələnmiş, ixtiyar doktorun düz üzünə "Səndən şübhə qoxusu gəlir!" - deyə bağırmışdı. Bu sözləri eşidincə əvvəlcə qulaqlarına inanmamış, sonra gözləri iri-iri açılmışdı. "Mənmi? Mənmi?" - deyə kəkələyərək susmuşdu. Hər cür ittiham gözləyirdi. Amma beləsinə... Əsla! Çünki əvvəla şübhə deyildi¹², sonra da dövrünün məşhur dinsizi, "İttihad" məcmuəsinin sahibi Abdulla Cövdət¹³ yeganə dostu idi.

Mənə ölümündən bir az əvvəl Üsküdaradakı böyük, köhnə taxta evinin Sarayburnu¹⁴ ilə Xəlilçə baxan pəncərəsi önündə söylədiyi əhvalatı xatırladıqca indinin özündə də gülməyimi saxlaya bilmirəm:

"Mütərikənin ilk vaxtlarında bir gün arvadımla baldızım bir məsələyə görə üstümə düşmüşdülər. Onlara bir hədisi misal gətirib "qadınların öz ərlərinin və ümumən kişilərin üstünə ayaqlandıqları gün göydən yerə daş yağacaq" - dedim. Söz ağzımdan çıxmamışdı ki, birdən top, pulemyot, bomba səsləri bütün İstanbulu titrətməyə başladı. İngilis təy-yarələri şəhər üzərinə basqına keçmişdilər. Arvadım və baldızım heyrlənərək içərisində üzümə baxaraq əllərimə sarıldılar..."

Qırxlardan biri

O, inqilablar tarixinin az-az tanındığı "satılmayanlardan" idi. Evi, məhəlləsində, partiyasında, nəhayət, partiyanın son naziri kimi çalışdığı hökumətdə ən böyük gücü xarakterinin bu cəhəti idi. Yenə də eyni səbəbdən onu Məşrutə inqilabımızın bir Robespyeri, Trotski-si¹⁵, hətta bir Göbbelsi¹⁶ saymaq mümkündür. Həyatı da az-çox onların həyatına bənzəyir.

Birinci Dünya hərbinin böyük möhtəkiirlərinə və ehtikar şəbəkəsinə çeşidli komissiyalarla, əsgəri idarələrlə heç bir təsir göstərməyin mümkün olmadığı aşkara çıxanda son çarə kimi onun "satılmazlığına" arxalandılar. Amma artıq iş işdən keçmişdi. Həm də o qədər keçmişdi ki, vəzifəyə gəldiyi günə qədər yol verilən yaramazlıqların hamısı öz çiyinlərinə çökdü. Əsl günahkarlar isə çox asanlıqla ortalıqdan yox olmağı bacardılar.

İttihad və Tərəqqi hakimiyyəti hərbin fəlakətlə başa çatacağını hiss etdiyi zaman məmləkəti Mustafa Kamalın idarəçiliyinə verməkdən başqa bir çarə qalmadığını düşündü. Bu ərafədə atamın bütün həyat tərzi, yaşayışı ilə tam bir xalq adamı olan dostu ortaya çıxan hər imkandan yararlanıb savaşıqın məğlubiyətlə bitəcəyi təqdirdə "Anafartalar qəhrəmanı"¹⁷ Mustafa Kamalın ətrafında birləşmək" təbliğatını aparandan önündə gəldirdi.

Cəbhələr dağıldıqdan sonra iqtidarın tanınan, üzde olan təmsilçiləri məmləkətdən çıxdıqları zaman Ənvər Paşa Sultan Vəhdətəddinə Mustafa Kamalın iş başına gətirilməsi ilə bağlı tövsiyə vermişdi. Atamın dostu isə şəxsinə edilən bütün israrlara, təkliflərə rəğmən ölkədən qaçmadı. Sonda ingilislər tərəfindən yaxalanıb Malta sürgününə göndərildi.

Malta əsarəti Osmanlı imperatorluğunun son günlərinə hakim olan, son taleyini çözən insanlar üçün bir zehniyyət, xarakter və ruh meyarına çevrildi. Hətta bundan daha artıq! Bütün o sədrəzəmlər, komandanlar, nazirlər, səfirlər məhək daşında imtahanından keçdilər. İnsan ruhunun əsl mayası fəlakət və iztirab zamanı meydana çıxır. İttihad və Tərəqqinin bu son naziri də Maltada əsarət həyatının maddi, mənəvi sıxıntıları arasında tərtemiz bir mayaya sahib olduğunu parlaq şəkildə ortaya qoydu. Birinci Dünya hərbinin yaşadığı həyatın ehtişamı içərisinə belə sığmayan bir qisim coşğun qəhrəmanları bu dərviş təbiətli, bir qədər də dərviş görünüşlü adamın ruh və xarakter yüksəkliyi qarşısında əsarət həyatı sona çatana qədər hər gün bir az daha kiçildilər.

Məğlub imperatorluğun bəzi idarəçiləri pul və sərvətin bəxş etdiyi imkan nəticəsində adət-kərdə olduqları yaşam tərzi əsirlik həyatında da satın almaqdan çəkinmirdilər. Onların arasında elələri vardı ki, ingilislərin xəsisliklə payladığı on ildən qalma konservərlə yarıac, yarıtoq güzəran keçirən yoldaşlarının gözü qarşısında az ələ düşən bahalı meyvələri "paranı verən tütəyi çalar" - deyib qarınlarına doldururdular. Onların arasında elələri vardı ki, bu və ya başqa vasitələrlə çəmini tapıb həbsxana divarları arasında deyil, oğul-uşaqları ilə birlikdə rahat villalarda yaşayırdılar.

Atamın dostu isə bu tip insanlar qədər imkanı olduğu halda, nazirlik zamanındakı kimi sadə, mütəvazi həyatını sürür, adına gələn pulları yoxsul tale yoldaşları arasında bölüşdürür, yorğan, yastıq və

namaz səccadəsindən ibarət yükünü hər gecə bir fəqir sürgünlünün yatağı yanına daşıyıb iztirablı qəblələrə ümid və təsəlli verirdi. Az danışır, çox düşünürdü. Bir gün iki yoldaşı ilə ortadan qeyb oldu. Yalnız aradan bir müddət keçəndən sonra kiçik motorlu qayıqla İtaliyaya qaçdıqları aşkara çıxdı.

Adı Milli Mücadilənin sonuna qədər heç yerdə eşidilmədi. Rəvayətə görə Anadoluya keçmək istəmişdi. Fəqət Ankara razılıq verməmişdi.

Böyük Zəfərdən¹⁸ dərhal sonra, Qazinin Xalq Partiyasının təməllərini atdığı, partiyanın proqramı sayıla biləcək məşhur "Ümdə prinsiplərini" elan etdiyi sıralarda bizim evdə bir toplantı keçirilmişdi. Toplantıya qatılanlar arasında İttihad və Tərəqqinin Topçu İhsan kimi tanınmış simaları da vardı.

Atamın bir gün öncə Qazinin dəvəti ilə Ankaraya gəlmiş nazir dostu ertəsi gün Qaziyə söyləmək istədiyi sözləri o axşam bizim evdə açıqlamışdı:

"Qazinin birlikdə çalışmaq təklifini minnətdarlıqla qarşıladım. Fəqət bu qocaman imperatorluq bizim qucağımızda can verdi. Xətəlarımızla, savablarımızla öz dövrümüzü başa vurmuş insanlarıq. Bizim, mənəm üzərimə düşən vəzifə bir küncə çəkilib vətəni xilas etmiş adama, onun mübarizə yoldaşlarına işlərində bundan sonra da müvəffəq olmaları üçün dua etməkdən ibarətdir. Bizim artıq ölkəni idarə etmək haqqımız qalmayıb".

Bu sözləri Qaziyə söylədikdən sonra İstanbula dönmüşdü.

Həqiqətəndə Qazini öldürmək planı quranlar arasında olmuşdumu? Əgər belədirsə, o zaman günahı çox böyükdür. Hətta günahının bağışlanması üçün adamın Allahdan dua etməyə də dili gəlmir. Fəqət, sui-qəsdə iştirakı ilə bağlı o zaman ortaya atılan dəlillərin əsaslılığı günümüzdə də mübahisə doğurmaqdadır. Barəsində hökm çıxarmış adamların qənaətləri necə olursa olsun, Əbdülhəmid zamanında küçədə özünə əl qaldıran paşa övladları ilə bağlı iqtidarın sayılıb-seçilən naziri mərtəbəsinə yüksəldikdən sonra kiçik bir qisas haqqında düşünməyən, savaş məğlubiyətlə bitəcəyi təqdirdə "Anafartalar qəhrəmanı" Mustafa Kamal Paşanın ətrafında birləşmək" təbliğatı aparandan adam dostlarının nəzərində öz təmizliyini, suzsuzluğunu hər zaman qorudu. Dələtlər, qəflətlər, xətlər ən çox inqilablara yaraşır. İnqilablar bundan bir şey itirməzlər. İnqilabların dəyişməyən taleyi, qədəri də elə budur.

Həqiqətdə isə bir dövrün son qalıqlarının da bu və ya digər səbəbdən təmizlənməsini istəyənlər atamın haqqında söz açdığım dostu ortadan qaldırılana qədər sərt, əsəbi, amansız oldular. Lakin ölümü ilə hüzzur və sükuna qovuşanlar yalnız belələri deyildi. O, həyatda yaşadığı təmizləmə işlərinin günlərin birində özlərinə də çatacağı ehtimalı ilə əcəl təri tökənlər də al qan içərisində uzanmış şəkillərinə baxanda rahat nəfəs aldılar.

Arxasınca addımbaaddım gələn hökmün qarşısını hər hansı bir yolla almağın imkansızlığını yaxşı başa düşürdü. Odur ki, bəlkə də, günahsızlığını sübut etmə imkana yaranana qədər yaşamaq ümidi ilə bir müddət gizləndi. Amma içərisindəki qorxu hər zaman canlı qaldı. İstiqlal Məhkəməsinin əski ittihadçı rəisi onun gizlənmə biləcəyi hər yeri yaxşı bilir, yaxşı tanıyırdı. Pulemyot arxasında polisə təlimat verən rəis nəhayət onu pərəstişkarı olan bir dostunun evində pusquya saldı. Silahı əlində idi. Və silah, aldıqları əmri yerinə yetirənlərə deyil, heç bir ümid qalmadığı zaman qurşunu öz gicgahına sıxmağı bacaran adamın əlində lazım olan işi gördü.

¹ *İslam Ensiklopediyası (Encyclopaedia of Islam) - VII-XX əsrlərdə islam dünyası ilə bağlı elmi, siyasi, dini, tarixi, coğrafi, etnoqrafik və s. məlumatları özündə əks etdirən akademik nəşr. İlk İslam Ensiklopediyası 1913-1938-ci illərdə Leydəndə hazırlanaraq alman, fransız və ingilis dillərində nəşr olunmuşdu. İkinci Dünya Müharibəsi dövründə həmin nəşrin əlavə məlumatlarla təkmilləşdirilən türk nəşri meydana çıxmışdı. Türkiyə Diyanət Vəqfinin təşəbbüsü ilə yenidən işlənməyə 1988-2013-cü illərdə nəşr olunan İslam Ensiklopediyası isə 44 cildəndə ibarətdir.*

² *Həmin şəxs məşhur türk yazıçısı Xəlil Ədib Adıvarın əri, Atatürkə qarşı çıxdığına görə 1925-1939-cu illərdə Türkiyə hüudlarından kənarında yaşamış Əbdülhəq Adnan Adıvar (1881-1955) idi.*

³ *Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsi - Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk müxalifət partiyasıdır. Qurucuları sırasında Mustafa Kamal Paşanın keçmiş silah və mübarizə yoldaşlarından Kazım Qarabəkir, Rauf Orbay, Əli Fuad Cəbəsoy, Refet Bele və Adnan Adıvar vardı. Fəaliyyət dövrü 1924-cü ilin noyabrından 1925-ci ilin iyun ayına qədər davam etmiş, sonra qapadılmışdır.*

⁴ *İohann Volfqanq Höte (1749-1832) - alman şairi, filosof, dövlət xadimi və təbiətşünas.*

⁵ *Fridrix Şiller (1759-1805) - alman romantik şairi, filosof, tarixçi və dramaturq.*

⁶ *Aligyeri Dante (1265-1321) - italyan şairi, ilahiyyatçı və siyasi xadim*

⁷ *Adam Smit (1723-1790) - şotland iqtisadçısı, filosof, müasir iqtisadi nəzəriyyələrin banisi*

⁸ *Hafiz Şirazi (1325-1390) - fars şairi və sufi şeyxi. Fars dilinin yayıldığı ölkələrdə Hafiz divanından bir qayda olaraq istixarə etmək - fal açmaq üçün də istifadə olunurdu.*

⁹ *Torkvato Tasso (1544-1595) - italyan şairi, "Azad edilmiş Qüds" poemasının müəllifi.*

¹⁰ *İstiqlal Məhkəməsi üzvlərinin adları müvafiq olaraq Əli Çətinqaya, Qılınc Əli, Nəcib Əli bəy idi. Müəllif ittiham olunan şəxsin də adının Əli olduğunu nəzərdə tutaraq onun "üç Əlinin qarşısına dördüncü kimi" gətirilməsindən bəhs edir. Türk tarixşünaslığında İstiqlal Məhkəməsinin bu dönəm heyəti bəzən "Ali-lər Məhkəməsi" (Anadolu türkcəsində "Əli" adı "Ali" kimi yazıldığı üçün həm müstəqim, həm də məcazi mənada anlaşıla bilər) adlandırılır.*

¹¹ *Qara Kamal bəy (?-1926) - İttihad və Tərəqqi hərəkatının tanınmış simalarından biri.*

¹² *Müəllif yanlışlığa yol verir. Haqqında bəhs olunan şəxs şübhə məzhəbindən idi.*

¹³ *Abdulla Cövdət (1869-1932) - türk ictimai-siyasi xadimi, həkim və filosof.*

¹⁴ *Sarayburnu - İstanbulun tarixi rayonu, YUNESKO irs siyahısına daxil edilmişdir (1985).*

¹⁵ *Trotski L.D. (1879-1940) - bolşevik inqilabının liderlərindən biri, siyasi xadim və publisist.*

¹⁶ *Göbbels (1897-1945) - nasist almaniyasının dövlət xadimi, faşist ideoloqlarından biri.*

¹⁷ *Mustafa Kamal Paşanın Çanaqqala savaşında qazandığı böyük zəfərə işarədir.*

¹⁸ *Atatürkün komandanlığı altında türk hərbi qüvvələrinin 1922-ci il avqustun 30-da İzmir yunanlardan azad etməsi nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə Türkiyə Cümhuriyyəti və Şimali Kiprin dövlət bayramı kimi qeyd edilir.*

(Davamı gələn sayımızda)
Tərcümə edən:
Vilayət QULİYEV, professor